

Чернігівський державний інститут економіки і управління

Проблеми розвитку, організації та фінансового забезпечення функціонування харчової промисловості Чернігівської області

Важко переоцінити роль харчової промисловості в житті суспільства. Від злагодженого функціонування системи постачання населення основними продуктами харчування залежить майбутнє нації, оскільки забезпечення збалансованого харчування громадян є найважливішою умовою підтримання їх здоров'я, працездатності й активного довголіття. Тривалі в часі і чітко виражені відхилення від медично обґрунтованих норм харчування зумовлюють незворотні демографічні зрушення, загострюють напруженість у суспільстві, створюють загрозу внутрішній безпеці держави.

Чернігівщина має сприятливі природно-кліматичні та соціально-економічні умови для розвитку високоефективної харчової індустрії. Незважаючи на те, що харчова промисловість є стратегічною галуззю економіки регіону, на сьогодні вона характеризується низьким рівнем ефективності функціонування та значним спадом виробництва (у довготривалому періоді) стратегічно важливої продовольчої продукції. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми наукового обґрунтування розвитку й розміщення харчової індустрії, раціонального використання наявного потенціалу та переваг суспільного поділу праці, а також оцінки й пошуку шляхів підвищення ефективності її функціонування.

Зазначеним проблемам присвячено багато праць українських вчених. Особливу вагу в розробках цього напрямку має наукова школа Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, зокрема вчені П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, Ю.П. Лебединський, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук, Л.Г. Чернюк та інші.

Харчова промисловість відіграє надзвичайно важливу роль у економіці Чернігівської області. У структурі промислового виробництва регіону (2002 р.) їй

належить перше місце, вона забезпечує 49,6% загального обсягу продукції (аналогічний середньоукраїнський показник становить 19,1%) [1]. Як галузь спеціалізації, харчова промисловість не тільки суттєво впливає на формування результативних показників економіки регіону, але, з огляду на тісний взаємозв'язок з іншими галузями, ефективність її розвитку характеризує якість господарської діяльності області в цілому.

За станом на 1.01.2003 р. галузь об'єднувала 235 підприємств, де середньооблікова кількість штатних працівників становила 17,6 тис. чол., вартість основних засобів – 736 млн. грн., а обсяг виробленої продукції в діючих оптових цінах підприємств – 1785088,1 тис. грн. [1]. У 2002 р. підприємствами харчової промисловості Чернігівської області було вироблено 4,6% загального обсягу продовольчої продукції держави (показник 1990 р. – 3,0%) та сконцентровано 4,1% кількості промислово-виробничого персоналу галузі (1990 р. – 3,1%).

Головною відмінністю сучасної харчової промисловості є суттєві зміни в інституційній структурі галузі. На сьогоднішній день за формами власності підприємства харчової промисловості Чернігівської області розподілені наступним чином. У державній власності перебуває 5,5% підприємств, комунальній – 3,4, приватній – 11,9, колективній – 78,8, у власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав – 0,4% [1]. Однак зазначені трансформації самі по собі не здатні забезпечити ріст виробництва в галузі. Як свідчать статистичні дані, період 1990 – 2002 рр. характеризується суттєвим скороченням виробництва продовольчих товарів в абсолютному вимірі (табл. 1).

Як видно з таблиці, рівень 1990 р. перевищило лише виробництво мінеральних вод. Більша частина зазначеної в цьому переліку продукції не досягла навіть 50%-ї межі рівня виробництва базового року. Особливо високими темпами спаду обсягів виробництва характеризуються м'ясна та молочна галузі промисловості, які, з огляду на наявні в Чернігівській області передумови (передусім, природно-кліматичні), є галузями спеціалізації регіонального продовольчого комплексу. Порівняно з 1995 р. темпи спаду обсягів виробництва в харчовій промисловості є не такими вражаючими. Більше того, за деякими видами продовольчих товарів спостерігалось навіть нарощування обсягів виробництва.

Зазначене, зокрема, стосується виробництва мінеральних вод, жирних сирів, крохмалю, кондитерських виробів, консервів. Однак робити висновки про покращення ситуації в галузі, на нашу думку, передчасно, оскільки вказане зростання відбулося на фоні істотного скорочення виробництва найважливішої для людини м'ясо-молочної та іншої продукції. А цей факт свідчить, скоріше, про загострення продовольчої проблеми.

Таблиця 1
Виробництво основних видів продовольчих товарів у Чернігівській області, т*

Вид продукції	1990	1995	2000	2001	2002	2002 р., % від	
						1990	1995
Цукор-пісок	130663	80723	42355	38283	55658	42,6	68,9
М'ясо (включаючи субпродукти I кат.)	100183	43205	16479	11298	11047	11,0	25,6
Ковбасні вироби	20798	7315	4905	3396	3045	14,6	41,6
М'ясні напівфабрикати	4276	775	626	382	285	6,7	36,8
Тваринне масло	29834	14147	9690	11098	8446	28,3	59,7
Сири жирні	6833	2478	2178	3681	5299	77,6	у 2,1 р.
Продукція з незбираного молока	132725	41068	15266	17567	16454	12,4	40,1
Олія	5069	4419	4992	4219	4136	81,6	93,6
Консерви, тис. ум банок	107748	39916	56885	57868	56216	52,2	140,8
Хліб і хлібобулочні вироби	266982	134094	73720	72531	73692	27,6	55,0
Кондитерські вироби	19967	6740	7666	9775	11146	55,8	165,4
Макаронні вироби	17400	14034	11818	10258	10610	61,0	75,6
Безалкогольні напої, тис. дал.	3778	1216	403	738	1511	40,0	124,3
Мінеральні води, тис. дал.	1077	331	587	857	1283	119,1	у 3,9 р.
Крохмаль сухий	9033	2562	2003	4030	4621	51,2	180,4
Борошно	247751	166666	101271	66829	46578	18,8	27,9
Крупа	3659	8757	1696	2170	1168	31,9	20,2

* Розраховано за даними Статистичного щорічника Чернігівщини за 2002 рік . – Чернігів, 2003. – С. 124.

Основними причинами спаду виробництва в харчовій промисловості, на нашу думку, є:

- згортання попиту внутрішнього ринку на вітчизняну продовольчу продукцію, обумовлене насамперед низьким рівнем купівельної спроможності населення, недобросовісною конкуренцією з боку імпортованих товарів, які реалізуються, у багатьох випадках, за демпінговими цінами, втратою позицій на зовнішніх ринках продовольства;

- значний спад виробництва сільськогосподарської продукції (звідси – незабезпеченість переробних підприємств якісною сировиною, неефективне використання наявного виробничого потенціалу через порушення пропорцій між виробничими потужностями і наявним обсягом сировини);

- порушення інтеграційних зв'язків харчової промисловості в рамках продовольчого комплексу (насамперед із сільським господарством);
- складне фінансове становище переробних підприємств (нестача оборотних засобів, високі ціни на сировину, електроенергію, транспортні послуги, засоби праці, склотару, жерсть тощо; неврегульованість з питань платежів і взаємозаборгованості між постачальниками сировини, переробниками й торгівельними організаціями), що обумовлює високу собівартість одиниці вироблюваної продукції та збитковість виробництва;
- фізично й морально застаріла матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості, недосконалі технології виробництва (звідси – висока матеріаломісткість галузей, висока витратність виробництва, вкрай нераціональне і некомплексне використання сільськогосподарської сировини і, особливо, вторинних ресурсів);
- відсутність належної підтримки з боку держави.

Аналіз динаміки валової продукції харчової промисловості в Чернігівській області свідчить, що впродовж 1990 – 1998 рр. спад обсягів виробництва склав 59,4% (аналогічний середньоукраїнський показник – 61,6%). Починаючи з 1999 року, ситуація почала стабілізуватися, свідченням чого стало нарощування обсягів виробництва (табл. 2). Найвищими темпами приросту обсягів виробництва у 2002 р. порівняно з 2001 р. характеризувалися промислове перероблення овочів та фруктів (127,3%), виробництво мінеральних вод та прохолодних напоїв (47,5), пива (45,5), цукру (44,8), алкогольних напоїв (27,1%).

У галузевій структурі харчової промисловості області провідні позиції (за вартістю вироблюваної продукції) належать тютюново-махорочній, маслосироробній і молочній, м'ясній та пивоварній галузям. Помітною є також роль хлібопекарної, борошномельно-круп'яної та цукрової галузей (табл. 3).

Аналіз динаміки галузевої структури харчової промисловості за останні 12 років свідчить про існування тенденції щодо збільшення в ній частки харчосмакових галузей, у тому числі галузей, які виробляють вуглеводомісткі продукти: пивоварної (з 1,5 у 1990 р. до 9,4% у 2002 р.), кондитерської (з 2,2 до 2,8%), макаронної (з 0,8 до 1,2%), тютюново-махорочної (з 12,3 до 29,9%) галузей

та зменшення питомої ваги галузей, що випускають більш цінні (з точки зору раціонального харчування) білково-вітамінні продукти: м'ясної (з 25,3 до 14,0%), плодоовочевої (з 3,4 до 0,8%), рибної (з 0,7 до 0,4%) й інших галузей.

Таблиця 2

Індекси продукції харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів за видами діяльності*

Вид діяльності	Від попереднього року, %		
	2000	2001	2002
Харчова промисловість та перероблення с/г продуктів	140,4	130,6	117,7
Харчова промисловість, всього	112,0	108,5	107,8
в тому числі: м'ясна	92,3	76,7	99,6
промислове виробництво рибної продукції	118,0	105,3	110,0
промислове перероблення овочів та фруктів	158,0	116,2	227,3
виробництво молочних продуктів	133,4	130,2	81,2
оброблення зерна, виробництво крохмалю	117,1	81,5	81,5
виробництво інших продуктів	103,5	107,2	122,8
виробництва хліба та хлібобулочних виробів	96,4	99,6	103,2
виробництво цукру	94,4	93,1	144,8
виробництво сухарів, печива, пирогів, тістечок	156,9	143,0	125,1
виробництво шоколаду і цукристих кондитерських виробів	93,2	107,4	91,3
виробництво макаронних виробів	67,2	87,8	103,6
виробництво напоїв	112,0	119,1	142,1
з них: пива	106,3	130,3	147,5
мінеральних вод і прохолодних напоїв	-	-	213,2
Тютюнова промисловість	254,4	165,9	135,1

* Складено за даними Статистичного щорічника Чернігівщини за 2002 рік . – Чернігів, 2003. – С. 123.

Таблиця 3

Галузева структура харчової промисловості Чернігівської області, %*

Галузь	1990	2002
Харчова промисловість - всього	100,0	100,0
Харчосмакова	43,4	59,9
в тому числі: цукрова	7,8	4,1
хлібопекарна	7,9	7,0
кондитерська	2,2	2,8
макаронна	0,8	1,2
олійно-жирова	2,8	1,7
парфумерно-косметична	1,7	-
спиртова	2,4	1,9
лікєро-горілчана	-	0,7
пивоварна	1,5	9,4
крохмале-патокова	0,6	0,4
плодоовочева	3,4	0,8
тютюново-махорочна	12,3	29,9
М'ясна і молочна	42,1	32,8
в тому числі: м'ясна	25,3	14,0
маслосироробна і молочна	16,8	18,8
Рибна	0,7	0,4
Борошномельно-круп'яна	13,8	6,9

*Розраховано за даними Чернігівського обласного управління статистики

На нашу думку, головною причиною визначених динамічних змін у структурі валової продукції харчової промисловості є зменшення обсягів

надходження на ринок сільськогосподарської сировини. Зазначене передусім стосується м'ясної, маслосиробної і молочної та плодоовочевої галузей.

Спад виробництва багатьох видів продовольчої продукції став причиною скорочення обсягів споживання продуктів харчування (табл. 4). Так, споживання м'яса та м'ясопродуктів у Чернігівській області з 1990 до 2002 рр. знизилось на 46,1%, молока і молочних продуктів – на 25,7, яєць – на 23,8, риби і рибопродуктів – на 10,6%.

Таблиця 4
Споживання основних продуктів харчування (у розрахунку на душу населення за рік), кг*

Вид продукції	Рекомендовані норми	Фактичне споживання		2002 рік, % від	
		1990	2002	1990	рекомендованих норм
М'ясо і м'ясопродукти	78	65,3	35,2	53,9	45,1
Молоко і молокопродукти	390	396	294,4	74,3	75,5
Яйця, штук	291	324	247	76,2	84,9
Риба і рибопродукти	24	18,8	16,8	89,4	70,0
Цукор	38	51,7	44,4	85,9	116,8
Олія	13	9,6	24	у 2,5 рази	184,6
Картопля	117	227,7	180,7	79,4	154,4
Овочі та баштанні культури	160	110,5	144,7	131,0	90,4
Фрукти, ягоди і виноград	80	37,5	27,2	72,5	34,0
Хлібні продукти	117	140,2	140,5	100,2	120,1

* Розраховано за даними Статистичного щорічника Чернігівщини за 2002 рік . – Чернігів, 2003. – С. 372.

Рівень харчування населення регіону на сьогоднішній день не відповідає рекомендованим науково-дослідним інститутом гігієни харчування МОЗ України нормам. Так, у 2002 р. фактичний рівень споживання майже всіх основних продуктів харчування, а саме: фруктів і ягід (на 66,0%), м'яса та м'ясопродуктів (на 54,9%), риби та рибопродуктів (на 30,0%), молока й молочних продуктів (на 24,5%), яєць (на 15,1%), овочів і баштанних культур (на 9,6%) на Чернігівщині відставав від науково обґрунтованих фізіологічних норм (табл. 4). Споживання картоплі, хліба та цукру перевищувало рекомендований рівень відповідно на 54,4, 20,1 та 16,8, що свідчить про зростання в раціоні харчування частки вуглеводмістких продуктів. Як видно з таблиці 4, і в 1990 р. спостерігалася подібна негативна тенденція нестачі в раціоні населення області достатнього обсягу білково-вітамінних продуктів і перевищення норм споживання вуглеводмісткої продукції. За останні 12 років вказана тенденція поглибилась.

Той факт, що на сьогоднішній день харчова промисловість області не забезпечує науково обґрунтованих потреб у продуктах харчування, як вже

зазначалося, пояснюється скороченням обсягів виробництва у зв'язку з низьким рівнем купівельної спроможності населення, високими цінами на окремі продукти харчування (так, високі ціни на м'ясо і м'ясопродукти, рибу, молочні продукти призводять до того, що велика кількість малозабезпечених людей змушені обмежувати їх споживання та замінювати вказані цінні продукти більш дешевими – хлібом і картоплею).

Характерною ознакою харчової промисловості Чернігівської області на сучасному етапі є високий ступінь фізичної і моральної зношеності виробничих фондів. Стан виробничо-технічної бази на більшості підприємств не відповідає сучасним вимогам (за оцінками вчених, техніко-технологічний рівень розвитку підприємств харчової промисловості в державі відстає від рівня розвинутих країн світу більш ніж на 50 років) [2]. Тяжке фінансове становище підприємств, нестача оборотних засобів не дає змоги здійснювати технічне переозброєння в галузі. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів харчової промисловості в регіоні сягає 45-50% [1]. Коефіцієнт оновлення парку основного технологічного обладнання не перевищує 6,0% (необхідний темп його заміни – 7–8% у рік).

На підприємствах харчової промисловості зберігається високий рівень важкої ручної та слабомеханізованої праці – 50-60% (зокрема на навантажувально-розвантажувальних роботах тощо) [1].

Операційні витрати на одиницю виробленої продукції в цілому по харчовій і переробній промисловості Чернігівської області за 2002 р. склали 95,2 коп./грн. При цьому частка матеріальних витрат становила 71,6%; амортизації – 3,6; витрат на оплату праці – 7,4; відрахувань на соціальні заходи – 2,4, інших операційних витрат – 15,0%.

Близько половини підприємств харчової і переробної промисловості області завершили 2002 р. з від'ємним фінансовим сальдо (табл. 5). Частка збиткових підприємств з виробництва молочних продуктів становила 60,5%; з промислового перероблення овочів та фруктів – 53,3; з виробництва жирів, крохмалю, оброблення зерна – 50%. У цілому за 2002 р. діючими підприємствами галузі отримано чистий прибуток у розмірі 63787,6 тис. грн.

Рівень рентабельності операційної діяльності підприємств галузі лишається

низьким. Найвищою середньою рентабельністю економічної діяльності характеризуються підприємства лікєро-горілочаної, пивоварної галузей, виробництва безалкогольних напоїв, а також тютюнової промисловості.

Таблиця 5

Узагальнюючі показники економічної ефективності підприємств харчової і переробної промисловості Чернігівської області у 2002 році*

Галузі	Чистий прибуток, тис. грн.	Частка підприємств, що отримали прибуток (від загальної кількості підприємств), %	Рентабельність операційної діяльності, %
Харчова промисловість та перероблення с/г продуктів	63787,6	52,8	8,3
Харчова промисловість	6887,6	52,6	4,3
в тому числі: м'ясна промисловість	-5078,0	58,6	-0,9
промислове виробництво рибної продукції	99,8	60,0	1,6
промислове перероблення овочів та фруктів	-1006,7	46,7	-14,2
виробництво жирів	175,5	50,0	4,4
виробництво молочних продуктів	-8719,4	39,5	-0,7
оброблення зерна, виробництво крохмалю	-2731,6	50,0	-0,9
виробництво готових кормів	-92,9	33,3	-2,3
виробництво інших продуктів	-1713,6	57,5	1,3
виробництво напоїв (алкогольні напої, пиво, мінеральні води)	25954,5	63,6	16,0
Тютюнова промисловість	56900,0	100	14,8

* Розраховано за даними Статистичного щорічника Чернігівщини за 2002 рік . – Чернігів, 2003. – С. 112 - 114.

Високий податковий тиск, дорожня енергоносіїв, транспортних послуг, скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва не дозволяє підприємствам харчової і переробної промисловості підвищити рентабельність, мати масу прибутку, достатню для створення необхідного фонду накопичення, щоб забезпечити розширене відтворення основних засобів (їх модернізацію і технічне переозброєння) та поповнення оборотних коштів у обсязі, необхідному для забезпечення безперервного процесу виробництва продукції.

Разом з тим не можна не відмітити підвищення якості продукції харчової промисловості регіону (зокрема хліба, хлібобулочних, макаронних, кондитерських виробів, безалкогольних напоїв тощо), помітне розширення її асортименту й номенклатури, покращення зовнішнього оформлення та збільшення випуску товарів у дрібній розфасовці. Однак, у багатьох випадках покращення якості окремих продуктів харчування є неадекватним росту їх вартості. На багатьох підприємствах, як і раніше, не дотримуються технології виробництва, у недопустимих кількостях до складу готової продукції включається малоцінна вторинна сировина, що знижує її харчову цінність

(ковбасні вироби, тваринне масло тощо), належним чином не організовано контроль якості сировини і готових виробів.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що підстав говорити про остаточний вихід харчової і переробної промисловості Чернігівської області з кризового стану поки що немає. Зростання, яке спостерігається в окремих її галузях, на сьогоднішній день не має помітного впливу на соціально-економічну ситуацію в регіоні.

З метою створення сприятливих передумов для прогресивного та стійкого розвитку харчової індустрії в регіоні, на нашу думку, необхідна концентрація зусиль державних і регіональних органів влади й управління за такими напрямками державної і регіональної політики у сфері продовольчого виробництва:

- стимулювання інноваційно-інвестиційної активності, вдосконалення цінової, податкової, кредитної політики, створення належної правової бази;
- розширення місткості внутрішнього (через підвищення купівельної спроможності) та зовнішнього (шляхом налагодження економічних зв'язків із зарубіжними країнами, сприяння розвитку експортоорієнтованих галузей) продовольчих ринків;
- забезпечення належних правових, економічних й інших умов для розвитку і функціонування підприємств харчової промисловості різних форм власності;
- маркетингове й консультативно-інформаційне обслуговування підприємств галузі через створення і функціонування розгалуженої системи цінового моніторингу та ринкового аналізу, які, за прикладом розвинених країн, можуть фінансуватися з державного бюджету;
- кадрова політика (нагального вирішення потребує проблема нестачі кваліфікованих керівників і спеціалістів, здатних ефективно працювати в умовах ринкового середовища);
- контроль за якістю та безпечністю харчування.

Швидкий оборот капіталу, доволі висока прибутковість виробництва, привабливість для інвестування (в т.ч. іноземного), широкі можливості до інтеграції із суміжними галузями продовольчого комплексу (сільським

господарством та сферою агросервісу) поряд з високою місткістю внутрішнього продовольчого ринку і потужним експортним потенціалом дають змогу оцінювати харчову промисловість як важливе джерело нарощування внутрішніх інвестиційних нагромаджень і поповнення державного й місцевого бюджетів. Прискорений її розвиток стимулюватиме економічне зростання, передусім у суміжних і обслуговуючих галузях, і сприятиме створенню осередків економічного пожвавлення в регіоні. При цьому єдиною, що має перспективу, є орієнтація на створення високотехнологічних переробних підприємств з низьким рівнем виробничих затрат та високою віддачею авансованого капіталу, здатних ефективно, на основі взаємовигідного співробітництва з сільськогосподарськими товаровиробниками (в т.ч. інтеграції), забезпечувати потреби в продовольчій продукції.

Враховуючи обумовлені природоресурсними й економічними факторами розміри і перспективи формування сировинної бази в регіоні, особливості сучасної кон'юнктури на ринках продовольчої продукції та можливі варіації економічного ефекту від альтернативного спрямування інвестиційних ресурсів у ту чи іншу галузь, першість у системі структурно-інвестиційних пріоритетів розвитку харчової і переробної промисловості Чернігівської області доцільно віддати м'ясній та молочній галузям. Найперспективнішими в цьому відношенні є підприємства м'ясо-молочної промисловості, які володіють значним виробничим і трудовим потенціалом та характеризуються найкращими економічними показниками виробничої діяльності. Серед них можна виділити ЗАТ „Чернігівський м'ясокомбінат”, ВАТ „Ніжинський м'ясокомбінат”, ВАТ „Новгород-Сіверський м'ясокомбінат”, ВАТ „Прилуцький м'ясокомбінат”; ВАТ Чернігівський молокозавод, ВАТ Ніжинський молокозавод, ВАТ Ічнянський завод сухого молока і масла, ЗАТ „Бахмачконсервмолоко”, ВАТ „Бобровицький завод сухого молока”.

Об'єктами інвестиційної підтримки мають стати підприємства цукрової, спиртової, плодоовочевої, крохмале-патокової галузей, які зуміли зберегти порівняно ефективно функціонуючий господарський механізм, виробничий і трудовий потенціал, утримують значні обсяги виробництва

продукції, мають конкретні програми технічної і технологічної модернізації і розширення виробництва та перспективні ринки збуту продукції (на сьогоднішній день найперспективнішими в цьому відношенні є ВАТ „Парафіївський цукровий завод”, ВАТ „Бобровицький цукровий завод”, Новоборовицький спиртзавод, ВАТ Пелюхівський крохмальний завод, ВАТ Ніжинський консервний комбінат, місцеві заводи продтоварів). Підприємства-акцептори інвестиційних ресурсів повинні визначатись на основі конкурсу конкретних бізнес-планів за критерієм найефективнішого використання розміщених капітальних вкладень чи наданих кредитів.

Література

1. Статистичний щорічник Чернігівщини за 2002 рік . – Чернігів, 2003. – 476 с.
2. Борщевський П., Сичевський М., Троян В. Харчова промисловість України: сучасні тенденції та перспективи розвитку // Економіка України. – 2003.– № 8. – С. 45 – 50.
3. Борщевський П.П., Чернюк Л.Г., Шмаглій О.Б. Підвищення ефективності розвитку і розміщення харчової промисловості. – К.: Наукова думка, 1994. – 158 с.